

Пізними вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лісами, садками й хатами, бачив церкву на шпилі, наче бачив широкі ставки поміж горами, зарослі очеретами й вербами. Перед його очима ніби з туману випливало все життя українського села: йому ніби вчувались пісні дівчат і хлопців, пісні молодиць і косарів на луці; його очі неначе бачили уявки знайомих селян, давніх сусід, бачили юрбу дівчат і хлопців, що грали в хрещика на вигоні, бачили Топилок, що так щиро й привітно вітали його в своїй убогій хатинці. Всі утвори старих і нових філософів зникли з-перед його очей. І натомість перед його очима зеленіли сегединські степи, синіли гори, мріла вода по ярах і синіло глибоке небо. Він пересвідчивсь, що не загине таке багате, пишне й оригінальне живоття української нації навіть під політичними шинами з гарячого заліза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картині, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивився до їх. Така естетична мана була розлита на тій картині, що за нею щезли всі плями.

Але під впливом московської слов'янофільської школи, котра саме тоді розвинулась, Дашкович почав приступати до свого народу, до своєї національності аж надто оддалеки. Його філософська думка вилинула з Москви, потім поплила не просто на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград; і потім тільки досягла до України. Дашковичева філософія дуже широко хотіла розгорнути свої крила, щоб обхопити усю Слов'янщину. Навпісля він і сам незчувся, як поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, наче од чорної хмари. Чи його Сегединцям потрібно було тієї широчини й далечі?

Шугаючи мрійною думкою над цілим слов'янським світом, Дашкович задумав завести в себе вечори щотижня для своєї молоді дочки і почав закликати до себе усяких молодих студентів і разом з ними молодих болгар і сербів, котрих було багато в Києві в світських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже встигла познайомитися з життям, бо кмітила за ним і придивлялась до людського життя. Вона часто бувала в опері, в маскарадах і на балах; вона вже мала багацько знайомих. Вже уплило багато часу, а Ольга не стрічала нігде свого ідеалу. Кожний раз, гуляючи по Хрещатику, по царському і ботанічному садку, вона не минала очима ні одного чорнявого панича і не стрілась нігде з тим паничем. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона оглядала кожнісіньке лице, починаючи з одного кінця і кінчаючи другим, а його не було! Буваючи на громадянських балах, вона переглядала всіх людей, і ні разу не довелось їй стрінуть милих очей та брів! А тих брів вона ніяк не могла забути! Так припали їй до серця ті ясні очі, так прийшлись до кохання ті високі брови, що вони ніколи не сходили в неї з думки, навіть часто снились їй. Вона носила їх в серці, як тайну, і не призналась навіть Катерині.

Чимало часу вже минуло. Ольга все кращала, Катерина поганшала. Ольжине лице повнішало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице повнішало й розпливалось. Тільки що Ольга в театрі входила в ложу, як з усіх лож, з усього партеру на неї наводили біноклі. На громадянських балах паничі ходили за нею слідком,

просили її до танців по кілька душ на одну кадрили, так що панічі мусили застоювать коло неї черги навіть на польку й вальс. На гулянці в садках за нею бігали слідком. Ольга знала про свою красу ще з інституту і теперечки тільки пересвідчувалась в її великій силі над душами молодих хлопців. А Катерина часто сиділа на балах, бо її рідко хто навіть просив до танців. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журиться.

Дашковичеві таки вдалося запросить до себе багато молодих студентів. Він просив їх приходити до себе на вечори кожної суботи. Він ледве упрохав свою жінку прийняти молодих гостей і дати їм закуску й чай.

Степанида Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звеліла Ользі прибратися на той вечір трохи краще. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечором тієї суботи вони обидві заздалегідь почали вбираться перед великим дзеркалом в домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні локони й розпустила по плечах. В ясному дзеркалі видно було її плечі, білі й повні, закидані хвилями чорних локонів. Довгі вії й рожеві віка здавались чудовою оправою для очей, що блищали, наче дорогі брильянти, котрим ще більше додавало світу пишне біле матове лице.

Ольга почіпляла сережки з червоними довгими, як скам'яніла крапля, коралами, оступилась од дзеркала й дала місце Катерині. Сідаючи на стільці, Катерина подивилась на своє лице, що одбивалось рядом з Ольжиним в дзеркалі. Контраст був дуже великий! Катерина побачила в дзеркалі своє кругле лице, що одбивалося, наче якась кругла пляма, на котрій трудно було впізнати, де ті очі, де той ніс і губи. Негарні широкі губи були якось зібгані і поморхлі. Невисокий лоб вкривали локони, ясні, як лляні пачоси. Контраст між Катерининою й Ольжиною класичною головою в дзеркалі був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру в дзеркало, промовила:

— Не надівай, Катерино, білої сукні, бо ти вся будеш біла, як туман. Ти дуже велика блондинка. Надінь темніше убрання.

Катерина послухала й наділа собі на шию разок чорного намиста, вбралася в темне убрання. Ольга вбралася у все біле, тільки на грудях пришилила пучечок червоних троянд в зеленому листі.

Тим часом зала сповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долітали слова й фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів в убірну кімнату ввійшла Степанида Сидорівна, а за нею й Марта. Вони привітались з своїми молодими дочками, і Степанида очевидячки була дуже рада, зирнувши на свою Ольгу. Марта почала дещо поправлять на Катерині, пригладжувала деякі локони, розкладала їх по плечах. Матерям бажалось якнайкраще виставити своїх дочок. В залі вже з'явилися деякі гості, прийшов один професор з жінкою й дочкою. Ользі й Катерині був час виходити до гостей.

Вони наблизилась до дверей. Гомін став чутніший. Можна було вгадати ще за дверима, що в залі багато гостей, і все молодих, бо голоси вилітали з зали все свіжі й молоді.

«Чи не стріну часом його між тим молодим товариством?» — мигнула думка в Ольжиній голові саме тоді, як вона мала ступити на поріг зали.

Та негадана думка так і погнала кров до молодого серця. Матері увійшли в залу попереду, а за ними вступили й дочки. В залі було повно молодих людей.

Найбільша група сиділа коло стола й коло канапи, де на канапі сидів Дашкович. Молоді люде сиділи кругом стола, близько до хазяїна. Обох паннів дуже вразила і разом з тим зацікавила картина того товариства, їм кинулись в вічі всякі національні убори. Деякі серби й болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали дуже гарний національний убір, білі куртки, повишивані червоними мережками й навіть золотом. На канапі сиділи два молоденькі серби-ченці, гарні, як панни, з розпущеними кісьми і в кругленьких чорних невисоких клобучках. Один недавно прибувший болгарин все пробував підобгати під себе ноги, але, пригадуючи, що він не в себе вдома, все спускав їх додолу. Чорні сїртуки, національні убори, гудюча розмова, котрою була повна зала, всякий акцент й усякі вимови — все те було таке оригінальне, було таке цікаве для молодих паннів, що їм здалось, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край, між чужі інші люде.

Оговтавшись та оглядівшись, Ольга почала придивляться до гостей. Між чорнявими й білявими лицами вона почала впізнавать деяких студентів, котрих вона колись бачила коло Владимирового пам'ятника. Ще далі перевела вона очі і коло стола нагляділа молодого панича з веселим лицем і здоровими зубами. Вона подивилась до канапи і трохи не зомліла. Сливе попліч з батьком сидів її ідеал, такий гарний, такий пишний, як і передніше колись, як вона бачила його давніше! При молодих паннах товариство встало з-за стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Кованько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, котрому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, котрий вийшов з-за стола й підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не пам'ятаючи. Радюк делікатно поклонився їй, подав руку й трохи сміливо потрусив, ніби Ольга була його товаришем-студентом. Ольга оступилась і сіла в кріслі, а Радюк, не звертаючи на неї ніякої уваги, знов вернувся на покинуте місце й сів проти Дашковича.

Ольга вперше так близько стояла коло милого панича, подавала йому свою руку й роздивлялась на його зблизька. Вона почутила, що з того лица на неї дихнуло таким щастям, таким коханням, про яке їй в інститутських мріях і обожуваннях навіть і не гадалось, і не снилось, її лице зблідло, а голова, оповита локонами, схилилась. Вона не насмілилась підвести очей і подивиться на Радюка вдруге і тільки вухом ловила його голос.

Трохи згодом Ольга заспокоїлась і подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї, так що вона бачила його лице й могла слідкувать за кожним його рушенням.

Радюк почав розмовлять з Дашковичем, і всі студенти замовкли й слухали їх розмову. Видно було, що вони звикли слухать Радюка. Його голос був голосний,

виразний; він говорив гаряче, з огнем; його слова лилися з уст одно за одним плавко, неначе сотались низкою. Вони говорились од щирого серця, не були позичені й вичитані з книжок. Ольга не зводила з його очей. Вона дивилась, як Радюкові очі часом блищали, часом світилися тихіше, а часом закривались віками й довгими віями, котрі лягали темними кружками на його рум'яні щоки.

Радюкова розмова з Дашковичем була для їх дуже цікава, бо стосувалася до діла, дуже цікавого задля їх обох. То був український народ, українська національність, народна література й народна мова. Обидва вони ніби знайшли Америку й не могли натішитися тією новиною.

Декоtrim молодим студентам вже й надокучила та розмова. Вони приступили до дам. Кованько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її й говорив дамам компліменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане розмовлять, сяде коло неї й оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк все обертався до її батька. Батько, неначе їй на злість, зачіпав його, розказував йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердиться на батька, була сердита і на того Топилку, і на ті українські пісні, й на все.

Вона встала й сміливо перейшла залу од кутка до кутка якраз проти Радюка. Він на неї й не подививсь. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи проз його, а він все балакав. Нарешті, вона одчинила рояль і вдарила по клавішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кільки нот голос і не подивився навіть на рояль! Ольга почувала, що сльози підступають до її очей, що вона от-от заплаче. Од його краси вона ніби очамріла і вже хотіла спересердя стукнуть віком рояля, як Радюк встав разом з Дашковичем і підійшов до рояля. Тоді вона дужче й голосніше заграла, її попросили заспівать.

— Чи не співаєте ви часом народних українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівать якої-небудь української пісні! Я люблю всяку музику, але як тільки почую один акорд народної пісні, мелодичної й глибокої, то вся моя душа стривожиться до самого дна! Та мелодія, як огонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського народу, перебуте за тисячу год! — промовив Радюк до Дашковича,

Ольга подивилась на його і за все йому вибачила. Вона просила пробачення, що не вміє співать ні однісінької української пісні. Почавши тихо акомпанувать, вона заспівала французький романс, в котрому не було ні музики, ні мелодії. Романс був навіть чудний. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Всі хвалили її, хто щиро, а хто й не щиро. Тільки Радюк не похвалив, ще й сказав, що сільська українська пісня в десять раз краща й поетичніша од усяких романсів, і при тому згадав чудовий Галин голос й її пісні.

Деякі гості почали просить Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сіла і заспівала руський романс, трохи кращий од французького, її голос і справді був дуже добрий, кращий, ніж в Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тим часом Радюк почав прощатись. Він попрощався з хазяїном і хазяйкою і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не

сподівалась, що він піде, ледве звернувши на неї ввагу. Радюк сміливо подав їй руку й глянув в лице. Тільки тепер вперше він дізнався, що з її лица, гарного й молодого, дихнуло на його чимсь надзвичайно милим! Блискучі очі й свіжі уста вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотався й знов вдруге навіщось потрусив її руку.

— Чого так хапаєтесь додому? — спитали його разом Степанида й Марта.

— Вибачайте! Не маю часу. Треба ще занести деякі книжки знайомим студентам в академію, потім забігти в університет, потім на своє житло, а звідтіль треба сьогодні бігти на Липки.

— Просимо не забувать нас! — промовили до його Дашкович і Степанида Сидорівна.

— І чого ти летиш? Хіба ж тут хата не тепла, люде не добрі, дівчата не гарні? — тихо шепотів Радюкові на вухо Кованько, осміхаючись якомсь своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк вже в одну мить опинився на вулиці, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а наче біг по тротуарі й трохи не штовхав прохожих. Він встиг занести книжки й в академію, забігав до двох знайомих товаришів, покинувши їм кілька книжок, був в університеті, ще й встиг побігти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки завзяття, що надавало йому жвавості й охоти.

Після виходу Радюка в залі Дашковича стало тихіше. Дашкович почав розмовлять з слов'янами про слов'янські краї. Ольга зосталась ніби сиротою, одійшла набік та все думала про молодого Радюка. Вона так надивилась на його вид, так наслухалась його голосу, що неначе й досі бачила його, чула його голос. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівать української пісні. «Але чому він не зостався? Чого він так швидко пішов?» — питала сама в себе Ольга й почувала, що сльози от-от підступлять до очей. Її красі кланявся весь інститут, за нею слідком бігали на балах, а Радюк наче через силу промовив до неї слово! Вона почувала, що от-от заплаче, вибігла з зали до своєї кімнати, впала на подушку й заплакала. Сльози першої чистої любові полились з її очей. Вона більше й не виходила до гостей.

Катерина сиділа до кінця вечора й пішла додому з невеселою думкою, її обминали молоді паничі, говорили з нею для звичайності й зараз оступались од неї. Вона похнюпилась і задумалась не згірше Ольги.

Пізно вернувшись додому й засвітивши світло, Радюк в одну мить роздягся і впав на постіль. Він ухопив у руки найближчу розгорнуту книжку й хотів читать, але його думка була чимсь стурбована, та ще й дуже. Його очі одірвались од книжки й подивились на скрипку. Тиша мертвої ночі запанувала в хаті. Йому на серці стало чогось легко й приємно, і йому здалось, ніби з скрипки полились чудові мелодії. Така радість здивувала його й присилувала пошукать причини. І одразу на його ніби глянули очі чорні, веселі й такі ясні, неначе з їх бризжав світ навкруги. Він впізнав ті очі, той погляд: то були Ольжині очі. Він з очима зараз пригадав її вид, гарний і веселий.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі

його бігали по папері. Думка летіла десь далеко. На думку йшла пісня, на душі було весело. Якись чудові мелодії намагались до його, якись пишні картини розгортувались поміж рядками листків, йому здавалось, що він бачить сцену, розкішно обставлену й освічену, що з тієї сцени ллються мелодії чудового дівочого голосу. Той голос здавався йому знайомий... неначе Галин... Він одвів очі од книжки, і перед його душею, неначе полум'ям, сплахнула якась пишна квітка теплих країв; як полум'я, вона розгорнулася, зацвіла, запахла й обняла його душу й серце якимсь великим щастям. Та квітка — то було лице Ольги, котру він неначе бачив, ніби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими очима; а кругом тих очей лилося проміння світу й тепла. Радюк заплющив очі, а та мрія все стояла перед ним, мов жива. Тоді він угадав, що в його душі починається щось велике, що повинно мати вплив на його життя. Він почував, що нове почуття міцно й швидко ніби пригорталось до його серця й гріло його новим надзвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по кімнаті та все думав та думав. Він узяв скрипку й почав грати, але мелодія музики тільки псувала ту високу мелодію, котрою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжко й почав засипати. А та мрія все стояла перед ним і обсіпала його, як те літнє гаряче сонце, теплим і ясним промінням. Він заснув і в сні все бачив той самий вид, і прокинувся вранці з першою думкою про той вид. І личко гарної хуторяночки, як зоря при сході сонця, потонуло в промінні нового світу, нової краси.

«Прощай, Галю! Прощай, серце. Чи я ж винен, що серце моє не вольне? Хіба ж вольне сонце, як не світить і не гріє, коли треба, а сховається десь за чорні хмари і втрачає свою силу; то знов засвітить і заблищить, коли йому призначить закон природи?»

Не знаходячи причини навідатися до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня й причина знайшлася: вийшла нова книжка журналу, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу в громадянстві. Радюк ухопив книжку й прожогом побіг до Дашковичів. Новий світ в його серці так світив і грів! Він забажав, щоб той світ зостався в йому на все живоття і не згасав до домовини! Його життя вже так добре складалось! Він був такий певний в своїй матеріальній фортуні. А яким щастям надарила його Ольга самими очима!

Тим часом у Дашковичів, після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім інша сцена. Вставши вранці другого дня, Ольга спитала в матері: «Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили?»

— А я оце тільки що хотіла тобі те саме казати. Чи бачила вчора, яка тепер наша молоднеча? Треба б тобі, навчитись співати українських пісень. Тепер пішла така поведенція. Як підемо в магазини, то коли б не забулись купити будлі-який збірник українських пісень.

— Коли ж то ми підемо? Я б хотіла зараз вивчиться якої-небудь, хоч одної.

— Бач, як припало! — сказала Степанида Сидорівна, пригадавши гарного молодого Радюка. — Колись я співала й на гітарі грала, а тепер, мабуть, усе позабувала. А принеси лиш гітару! Може, й згадаю дещо.

Ольга ледве знайшла десь закинуту гітару й принесла матері. На гітарі теліпалась одним одна струна. Треба було посилать в магазин за струнами. Ольгу брала нетерплячка: вона вже починала сердитись. Тим часом, поки принесли струни, в світлицю вступила Марта Сидорівна з Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина оце причепилась, щоб я її вивчила, а я, як на тотеж, геть дочиста позабувала, — казала Марта Сидорівна.

Степанида Сидорівна тим часом начепила струни й почала незручними пальцями брать акорди й співать пісню. Вона почала кілька слів і спинилась, бо зовсім забула.

— Пригадуй-бо й ти, сестро, слова! — просила вона Марту Сидорівну.

Марта Сидорівна нагадала кілька куплетів, і вони вдвох почали співать в унісон «Котилися вози з гори». Їх голоси були такі сипкі й хрипкі, що молоді дочки почали сміятись.

— Чи не пам'ятаєте якої іншої? Ця дуже швидка, — сказала Ольга.

Марта й Степанида почали перебирать пісні, які пам'ятали, і знов затягли сипкими голосами, їх голоси були такі, що Дашкович в своєму кабінеті, закопаний в Гегелеву філософію, вийшов до зали й спитав всмішки:

— Чи не налетіли часом в вікна галки? — сказав він, оглядаючи світлицю.

— Та це ми так співаємо пісень! — сказала Степанида Сидорівна, сміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучче! Нехай вже дочки співають, — сказав професор і пішов знов до свого кабінету.

Одначе всі переспівані пісні не сподобались молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— Як уміємо, так і піємо! Коли цих не хочете вчитись, то де ж ми вам достанемо кращих? — сказала Степанида Сидорівна.

— Може, тато знає? — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, куховарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турманшу й інститут, побігла в пекарню й прикликала куховарку, котра ввійшла в залу з позакачуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим паннам якої-небудь гарної пісні! — промовила Степанида Сидорівна. — Вони хотять вивчитись.

— Оце! Узяла б та отут і співала, неначе дурна дівка! — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та ну-бо, не жартуй, коли тебе просять! — вже сердилась Степанида.

— Оце! Їй-богу, якось ніяково! Якби пак в пекарні, то й співала б, — казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай-бо, якої вмієш найкращої, — просила Ольга.

— Якої ж? Хіба оцієї: «Ой полину, полину — добувати талану!»

— Та не говори, а співай! Нам треба знать голос, — вже поважно казала

Степанида.

Палажка мусила співать пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортеп'яні голос. Швидко потім обидві панни, підбравши акомпанемент, вчили співати пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» А тим часом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інституту, якби вона досвідчилась, що вони вчаться мужицьких пісень од своєї куховарки!

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили й співали її чисто по-українській, підбираючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки що встала вранці, зараз сіла за фортеп'ян і знов промовляла слова й голос тієї пісні.

Вона таки перемогла себе, бо вчила її для Радюка й думкою бажала, щоб він, а не хтось інший, її слухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не оступалась од вікна, оглядаючи кожного прохожого.

Надвечори у вікні майнуло Радюкове лице. Ольга насилу всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що увійшов, а ніби вскочив у хвіртку. Незчулась вона, як рипнули двері і Радюк вступив у світлицю й подав нову книжку журналу. Мати зараз вийшла з кімнати, привіталась до Радюка дуже ласкаво, зараз навіть витягла з кабінету Дашковича й привела його в залу.

— Яка я рада, що ви принесли мені нову книжку! — промовила Ольга, і її очі так і сипали іскрами, так і світилися промінням.

Радюк тепер тільки придивився добре до Ольжиного лица, до очей, до брів. Лице було таке свіже й гарне, як та мрія, що так негадано ввечері ніби зацвіла квіткою й причарувала його серце і взрушила його душу.

«Боже мій! Яка випещена краса! Які чудові оксамитові брови, які променясті очі!» — подумав Радюк і почувив, що таких очей, такої краси лица він ще не бачив. Розмовляючи з Радюком, Ольга бистро кидала на його очима, а потім помалу спускала їх додолу. Радюк ледве видержував магічну силу тих очей. А Ользі так хотілося сісти за рояль і заспівать української пісні! Вона встала, перейшла залу проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальці на клавіші, зачепила дві струни, котрі стиха задзвеніли і поти дзвеніли, поки вона стояла й держала руку на клавішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — насмілився Радюк, нарешті, попросить її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клавіші й задумалась. Вона вибирала п'єсу, і швидко смутна мелодія полилася по світлиці. Якби вона заграла веселої, то та мелодія не так би Радюкові вразила серце. Смутна музика навела на його багато дум, взрушила серце, повне кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла-таки сказать Степанида Сидорівна.

— Яку пісню? Може, яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ваша ласка! — почав просить Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила, — тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла хапком прелюдію й почала співати: «Ой полину, полину». Невважаючи на те, що в інституті вона не вчилась співати по-українській, вона перейняла щиро українську інтонацію, бо часто чула українські пісні од няньки й куховарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перекручувала на руський лад, що Радюкові стало ніяково. Зате ж голос її, свіжий і молодий, промикувавсь з мелодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбирав багато пісень по селах і навіть завів вже в ноти. Я був би дуже щасливий, якби ви дали мені надію прийняти од мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мелодії.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику, і хоч добре ще не граю, але вчуся щодня, — промовила Ольга.

Тим часом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці й розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одіб'є собі Радюка й не дасть і слова промовити до його. Степанида Сидорівна, назираючи збоку, як добра наглядка, зараз постерегла це й почала вмикуватись в розмову, щоб зробити розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про жіноче питання. Радюк так і вхопився за те питання. Він почав доказувати, що жінщина повинна мати однакове право з чоловіками як на просвіту, так і на місце в соціальному житті, та усе обертаясь до Ольги, неначе там більше нікого й не було.

— Коли в нас дівчат не пускають в наші університети, то нехай заводять опрічні, жіноцькі, — так скінчив свою розмову Радюк. — У нас з жінщиною обходяться поварварській, поставили жінчину дуже низько просвітою й наукою, неначе засудили її зумисне на завсідню темноту й неволю.

— Ой ні, Павле Антоновичу! — обізвалась Ольга. — Хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того! В нас є інститути. Ми й не хочемо ваших університетів, бо інститут все одно, що жіночий університет.

— Як так, то нічого й клопотатись, — одрубав Радюк.

— Таки справді! — казала далі Ольга, обороняючи честь свого інституту. — Хоч ваш університет і вищий, я те знаю, але і в нас наука неабияк стоїть! В нас читають лекції ваші ж університетські професори...

— Та воно так! Читають, але трохи інакше.

— Хоч і трохи інакше, а все не далеко од університетського. Нам й Турман казала, що ми в інституті все одно, що в університеті. В нас тільки не достачає медицини та юриспруденції, а решта зовсім, як у вас!

— А то хіба ж не значна річ, медицина та право? Чом би пак жінкам не бути медиками й юристами?

— Навіщо? — спитала Ольга, котрій в інституті й на думку не спадало, що є на світі багато сирот і бідних дівчат, котрі були б раді шматкові хліба.

— Сказати правду, я вперше оце чую, що інститут все одно, що й університет, — сказав Радюк.

— Атож! Ви так і думайте! Ми всі такої думки. Всі наші інститутки так думали,

— сказала Ольга. — Нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила така висока думка в інституток про свій інститут, що вважали це питання за непотрібне, бо розв'язували його аж геть-то просто й немудро.

— Як на мене, то я зроду не схотіла б служити ні в канцелярії, ні в школі! — промовила Ольга, пригадуючи науку Турманші. Ользі здавалось, що кожна порядна панна повинна скінчити інститут, а потім вийти заміж за гарного й багатого жениха, а потім згорнуть руки й ні за що не думать.

Радюк почав прощатися й просив Ольгу швиденько прочитати новий журнал, бо ще багато читальників дожидає тієї книжки.

— Я дуже люблю ці книжки, але французькі романи багато цікавіші й кращі од цих. У нашої Турман була повнісінька шафа романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читати їх, але ми вміли доставати з її шафки! — казала Ольга чваньковито. Радюк замовк і задумавсь.

— От якби ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка трохи згодом.

— Добре, достану.

— А я вас давно бачила! — промовила Ольг., — Тільки не знала, хто ви такий. Чи пам'ятаєте, як колись у Шато впав шар на публіку? Я тоді саме тікала по стільцях і якраз скочила проти вас. Чи не зачепила я тоді вас або чи не настоптала вам на ноги?

Ольга сміялась, і Радюк сміявся, згадуючи той випадок. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила тоді й пам'ятала про його. Він догадувався, що Ольга вподобала його, і серце його дуже закидалось в молодих грудях.

І батько, і мати, і дочка — всі дуже ласкаво розпрощались з Радюком і просили не забувати їх і частіше одвідувати.

«Дуже молода й трохи чваньковита Ольга, — думав Радюк, вертаючись додому, — буду я приносити для неї наукові книжки, то, може, трохи розів'ю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має наукової просвіти і вже аж надто носить з своїм інститутом, мов старець з мальованою торбою».

І Радюк думав, сидячи в своїй хаті, що було б дуже добре, якби його жінка була й гарна, до того ще й розумна і не цуралась наукової книжки, щоб з нею можна було поговорити про щось вище, ніж бали, танці та моди. Йому тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришем-студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше — поглядами й пересвідченнями.

«Вона буде такою! Вона має доволі розуму! А я її розів'ю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець в своїй тихій хатині. — Тепер підуть екзамени; мені буде ніколи. Я буду її забавляти тим часом французькими романами, коли вже вона має до їх великий потяг. А після екзаменів я буду давати їй легші критичні книжки на сьогочасні руські й заграничні повісті, потім принесу їй дещо наукове, поважніше. Я згодом колись доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зо мною просвітою й любов'ю до рідного краю, до рідної мови».

Так думав Радюк, никаючи по своїй хатині од кутка до кутка, і перед його думкою пишалась, як весняна рожа, молода дівчина. Він і досі ніби чув її голос. Ті рідні,

смутні й глибокі мелодії й тепер ще линули в його серці, бо їх співали чудові уста, за котрі він був би ладен оддати своє життя.

Другого дня він побіг до магазину, достав один французький роман, ледве діждався вечора, вхопив той роман, узяв кілька українських пісень, заведених у ноти його ж рукою, і побіг до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій кімнаті знайомий хлопчачий голос й одразу впізнав голос Кованька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова пополовині з сміхом. В Радюка очі стали смутні. Він сливе вбіг у ту кімнату й побачив Кованька на софі поруч з Ольгою. Коло їх сиділа мати.

Радюк привітався до всіх і подав руку Ользі. Вона почервоніла.

— Я приніс вам роман, котрого ви, мабуть, ще не читали. А от і українські пісні!
— промовив він і подав Ользі й роман, і пісні.

Радюкове око впало на стіл. На столі перед Ольгою лежала книжка якраз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто приніс той роман, і, по якимсь негаданим причинам, якраз той самий, що він тільки що подав Ользі!

— Трошки опізнився, бра! — промовив до його Кованько й показав свої лопатні з-під губів, сміючись якось ніби зубами. Радюк почервонів, потім зблід, потім знов почервонів. Мати все те бачила й почала розмову, щоб забавить молодих людей і одвести їх думки од тієї книжки. Але вона нічого не вдіяла: Радюк сидів мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясен.

В Радюковому кружку товаришів один Кованько не згоджувався з гадками й мріями інших. Він мав звичай трохи сміятися над усім, за що розмовляли молоді студенти, зводив все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз знайти комічне, смішне, повернувши його на якийсь смішний бік. Він був родом з самого Києва. Його батько був простий необтесаний купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила й лойових свічок, мав свою крамницю. Кованько з усіх сьогочасних ідей вхопився до самих практичних і матеріальних. Все, що було вище од практики, од користі, всі вищі ідеї він вважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середнім київським міщанством, де ще не втратилась народна мова й національність, але де не було тієї народної поезії, того пишного й симпатичного духу щиро народного, пісні й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народності й усе трохи глузував над тенденціями Радюка й інших товаришів, бо не втямив їх.

Вся цікавість Степанидиного языка нічого не вдіяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкувався його зачепить і все говорив ніби сердито, навіть з злістю.

— Чи не проповідував пак вам Радюк яких-небудь дуже високих сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Ні, я не чула ніякого проповідування, — одказала Ольга й засміялась.

— Коли він вам не проповідував, то, певно, швидко почне проповідувать, щоб напутить вас. Я й знаю і вгадую, про що він буде проповідувать! А хочете, щоб я сказав?

— Про мене! Хоч і скажіть, — промовила Ольга.

— Мені здається, лучче будлі-що проповідувать, ніж підіймать на сміх те, чого

й сам добре не второпав, — сказав Радюк ніби до стіни або до дверей.

— Ну-бо! Вставай і проповідуй! Ольга Василівна, мабуть, ніколи не чула в інституті таких апостолів.

— В нас, в інституті, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга, сміючись.

Радюк ледве всидів. Він був сам не свій. Йому чогось здалося, що Кованько вже жених Ольжин і без сорому глузує над ним. Тим часом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядком на столі, і взяла в руки той, що приніс Радюк. В Радюка весь смуток одійшов од серця, і надія знов засвітилась в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувать. Він казатиме вам, що вам треба служити в канцелярії або вчитися в університеті й зайняти потім кафедру; що вам треба співать сільських пісень, вбираться в плахту, треба вивчитися грати на лірі, котра повинна згодом стать на місце теперішніх фортеп'янів.

— О, вибачайте! Я нічого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Потривайте, потривайте! Це ще не все! Радюк приносить вам юридичні книжки, філософію Гегеля, потім буде три дні й три ночі поспіль товмачить про баштанника Ониська й його поезію, а потім буде намоторювать вас, щоб ви самі вивчилися писать українські вірші.

Ольга й її мати сміялись.

— Я ніколи не писала віршів і, певно, не буду. Що це ви верзете, Кириле Петровичу? — сказала Ольга, сміючись.

Радюк ледве міг усидіть на стільці. Передніше, в кружку своїх товаришів, він не дуже вважав на Кованькові жарти, бо мав їх за жарти молодого веселого хлопця, ладного все життя і все обернути на жарт і на смішки, щоб тільки було з чого пореготатися. Але тепер, в домі поважного чоловіка й перед очима милої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Почекайте! Це ще й нічого б! Але потім Радюк буде намовлять вас одягтись в плахту, в мережану сорочку і взутись в червоні чоботи, бо він і сам одягається в свиту й кожух...

— Тобі й сорому нема! — тихо промовив Радюк. А Кованько, неважаючи на те, знов протягував свою карикатуру. — Чи ви пак знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони житимуть в курінях на баштанах і як їх жінки носитимуть їм обіди з дому, як вони будуть орать однією рукою, а другою книжку держать, а третьою писати докторські дисертації...

— Бог зна що ви говорите! — сказала Степанида Сидорівна. Їй стало шкода Радюка, над котрим так глузував Кованько, бо вона постерегала причину того кепкування...

— Якби це ми були вдома, а не в гостях, то я б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводі, — сказав Радюк. — Та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би, мабуть, не такий поетичний, хоч, може, й достоту такий смішний.

Кованько замовк, неначе води в рот набрав. Щоб як-небудь перервать ту

негарну розмову, мати попросила всіх до зали. Тільки що вони всі ввійшли в залу, Ольга одчинила рояль і, ні на кого не вважаючи, сміливо й голосно заспівала українську пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» Та пісня була відповіддю й протестом проти Кованькових жартів. Кованько зараз зрозумів це, бо замовк і задумавсь. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли вниз. Радюк наче ожив і повеселішав. Він зрозумів серцем, до чого стосувалась та пісня, про котру ніхто Ольги й не просив, про котру ніхто й не згадував.

Тим часом на голос пісні дочки вийшов з кабінету батько. Дашковичево лице почало дуже старітись, і не так старітись, як в'янути й мерхнути од сидіння й безсонних ночів. Дашкович привітався до Радюка й до Кованька й розпочав розмову з Радюком, вважаючи на його, як розумнішого і більше нахильного до поважної розмови.

— Думаючи не раз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміть його світогляд і постерегти його будучі філософські принципи, треба роздивлятись на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї інших народів, а доконче вкупі з іншими народами, котрі йому рідніші, котрі ближчі до нашого народу по прикметах плем'я, мови, віри і т. д., — так говорив Радюкові професор.

— А певно так! — ледве обізвався до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й Кованько.

— І я тепер маю думку роздивитись на світогляд цілого слов'янського плем'я і потім вже приступити і до свого народу.

— І я так думаю, — притакував Радюк, хоч він в той час нічого того не думав і навіть не второпав, за що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Кованько сів близесенько коло Ольги, розказував щось смішне, бо й Ольга сміялась до його. А Дашкович, як на тотеж, все розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов важливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туди, де жартував Кованько, дуже радий, що Радюк попався Дашковичеві. Його очі роздвоювались, бо він все дививсь і на професора, і на білу Ольжину шию, де блищало проти світла прозоре вушко, де малювався її чистий профіль проти світла. Радюк вже й не слухав Дашковича. Кров кинулась йому до голови. Сам професор, запримітивши невважливість Радюка, перестав розмовлять.

Тільки що подали чай, як у залу одчинились двері і в світлицю увійшла Марта Сидорівна з дочкою. Вони обидві держали в руках якусь роботу й прийшли ніби на оденки, ненароком, по-сусідській. Але було не так: Марта Сидорівна, побачивши світло в вікнах зали, постерегла, що в Дашковичів є гості, і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степанида Сидорівна зараз зрозуміла те, бо якось знехотя привіталась з сестрою й з небогою.

— Чи всі здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усі! Бо всі тут і сидимо. Хіба ти що чула? — одказала Степанида Сидорівна.

— Нічого не чула, але думаю: дай піду побачусь!

— Спасибі, що не забуваєте нас, — одказала Степанида.

Катерина була убрана по-буденному, але дуже чисто. Вона зачесалась дуже гладко, і можна було примітити, що вона звернула увагу на свій костюм, бо була убрана краще за Ольгу.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степанида, поглядаючи на Катерину, котра навіть почепила дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, та вже не підемо, тут зостанемось, — додала Марта Сидорівна, Тієї розмови сестер, пересипаної попелом і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спільною й веселою. І Радюк, і Кованько залицялись до Ольги, до неї обертались з розмовою, до неї обертали жарти, а як не до неї, то до котрої-небудь матері. Катерина сиділа, мов сирота. Вона ждала хоч одного слова, хоч одного погляду очей, і ні один не подивився на неї, не заговорив до неї! Вона побачила Радюка, дуже гарного хлопця, і не могла надивитись на його, одірвати од його очей.

«Ану, буду примічати, чи подивиться він на мене хоч раз? чи промовить він до мене хоч слово?» — подумала собі Катерина й почала слідком водить очима за кожним рушенням його очей.

Радюк говорив з Ольгою й не зводив з неї очей. Наговорившись з нею, він сів коло Степаниди Сидорівни й почав балакати з нею. Степанида Сидорівна ласкаво та облесливо розмовляла з ним. Потім Радюк почав балакати з Мартою Сидорівною, котра так само стала вся добром і ласкою. Катерина, думала, що він от-от промовить до неї слівце, а він встав од стола й почав розмовляти з Дашковичем. Тоді вона почувтила, що її здавило коло серця. Не тільки ласкавого слова, навіть погляду очей його вона не пригорнула до себе. Вона бачила, як його чудові очі майнули проз її лице; вона ловила його очі своїми очима, хотіла спинити їх на собі хоч на хвилину і побачила, що не мала тієї сили чарів.

«Не ласкава доля до мене, — ледве завурилась в неї така думка. — А чи я ж не така інститутка, як і вона? А чи я ж не так граю й співаю, як і вона?» Катерина ледве задушила в собі неприязне почування до своєї щасливої сестри в первих, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тим часом Марта Сидорівна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользі, а для своєї Катерини рада була б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держаться осторонь, і промовила:

— Ви б, панни, або заграли, або заспівали нам, старим, а за вами, може б, заспівали й паничі. Ольго! Ти ж хазяйка. Починай! А за тобою, може, й другі насміляться.

Ольга була весела. Вона тільки що наговорила з милим, надивилась зблизька на очі, на брови, наслухалась досхочу його мелодичного голосу. Вона пурхнула до рояля й почала перебирати веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись просто Радюкові в очі, заспівала: «Ой полину, полину — добувати талану!»

Ольга ще трохи пофантазирувала і встала. Катерини ніхто не просив, і кілька хвилин було в хаті зовсім тихо. Її мати трохи вже сама не попросила її сісти за рояль, як Кованько обернувся до Катерини й попросив її заграє.

Катерина встала й якось без енергії перейшла залу до рояля. В її тихій, дльвій ході виявлялась й обида, і смуток. Вона сіла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і з-під її пальців полилась смутна мелодія, дуже не припадаюча до молодого віку. В тих мелодіях не чути було ні надії, ні любові, ні веселості.

— Яка гарна й смутна п'еса! — промовив Радюк, але не подивився на Катерину, та на Ольгу. То були перші слова Радюкові, що стосувались до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а ніби втратою надії. Катерина трохи не заплакала й почала ще виразніше виявлять в мелодіях своє невеселе почування. Її дума вся перелилась в мелодії. Вона, не спиняючись, перейшла на українську думку й почала грати з душею. Катерина почула, що вона плаче в мелодіях, хоч не плаче слізьми, і дала волю тим невидимим сльозам. Мелодії лилися, неначе сльози, то тихо, то разом заливали всю залу й сповняли її. В трелях, здавалось, ніби тремтіло її серце, в тихих місцях вона ніби замирала, і знов виявлялись голоси плакучі то на вищих нотах, то на низьких, котрі гули і все стихали та стихали. Катерина знала, що вперше на віку так грала, бо вперше на віку постерегла, що не дано їй щастя-долі на землі безневинно, що її обминула доля. Вперше на віку вона плакала молодою душею за втратою надії на вище щастя на землі — на любов.

Всі заслухались і ніби очамріли од музики, всі мовчали. Навіть Дашкович перестав філософствувати про слов'ян і промовив: «Як же гарно ти, Катерино, грала!» Катерина встала од рояля, тихою ходою одійшла й сіла коло матері. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всі неначе щось думали й мовчали, бо не могли опам'ятатися од впливу тієї музичної думки, того плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю «Думкою»! — сказала Ольга, може, й не рада, що на її щасливе серце невесела мелодія навела смуток і скаламутила почування першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощатися, а за ним і Кованько. Марта Сидорівна з дочкою пішла додому слідком за ними. Ольга зосталась з матір'ю й довго дивилась на обидві книжки роману, що лежали рядочком на столі.

— Котру книжку будеш читати? — спитала мати дочку.

— Оцю! — сказала Ольга, осміхаючись, і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала! Не знаю, як твій батько думає?

— Для батька, здається, за все це — байдуже! — сказала Ольга, сміючись.

Тимчасом як Ольга сміялась, Катерині було зовсім не до сміху. Вона вернулась додому й довго думала, сидячи за своїм роялем, її пальці самі почали ту думку, котру вона недавно грала. Ті самі мелодії викликали в її серці те ж саме почування, ті самі думи, тільки що передумані. Вона любила щиро і знала, що любить без надії, що для неї треба навік забути того, кого вона так дуже щиро покохала, навіки задавити в серці таке високе, таке миле щастя!

Довго грала Катерина, сидячи за роялем, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна насамоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очей, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почалися екзамени. Радюк думав, що його кохання буде заважати, і боявся, що не буде на екзаменах мати поспіху. Але він помиливсь. Ніколи він не почував в себе стільки завзяття, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зостатися в Києві при університеті. Але такого місця тоді не було. Радюк мусив напитувати собі місця в губернській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце; і в тій сфері його ждала непогана кар'єра.

Напитавши місце, Радюк зараз-таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю стелеться перед ним, що доля його збирає колоски на багатій ниві. Він згадував в листі й про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Лист дихав таким щастям і такою любов'ю, що батько сам ніби вдруجه почав жити минувшим, а мати аж заплакала на radoщах.

«Сподіваюся, тату, що моя Ольга вишиє мені навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на мені», — писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою наречену, Радюк почав марить про те, щоб поділитися з нею добутим знанням. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов, не сліпа, не животинна, а людська й розумна, повинна зміцнитися чимсь трохи вищим, повинна одуховнитися однаковістю поглядів, пересвідченнів, рівністю обох в науці й розвитку. Скінчивши свої справи, Радюк зайшов до Ольги, щоб одібрати од неї деякі свої книжки. Йому здавалось, що настав час однести для неї дещо краще од романів. Він одніс Ользі наукову книжку. Радюк просив перечитати її до того дня, в котрий мали збиратися до Дашковича студенти на вечір.

Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувалося б до її любові. Читаючи романи й повісті, вона все ставила себе на місце молодій героїні, а Радюк доконечне займав місце молодого щасливого героя в її думках. Вона думала знайти щось таке й в тій книжці. Дуже легка мова й поетичний колорит трохи втягував її в читання. Перегорнувши кілька листків, вона почала нудитися й згорнула книжку, позіхнувши двічі разом.

Настав вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до наукових книжок, вона швидко втопилася од напружування своєї голови. Та книжка пригадувала їй лекції, котрі огидли їй ще в інституті. Ольга позіхала, плющила очі так, що аж сльози виступили на її очах, і перестала розуміти, до чого все те стосувалося. А тим часом вона знала, що Радюк вже безпремінно заговорить з нею про те капосне писання. Пригадуючи те, що прочитала, вона ледве згадувала п'яте через десяте й кинула книжку на стіл.

— Що буде, то буде, а вдруجه читати не буду! — промовила голосно Ольга, позіхнувши. Коли це в кімнату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала напoxваті.

— Що це ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Це мені накинув Радюк.

— Дай мені! І я прочитаю.

— Бери, голубко, читай, та й мені розкажеш і розтовмачиш, бо я стала така

лінива, що аж сама собі дивуюсь, — сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку й побігла додому. Вона зараз сіла й прочитала всю од дошки до дошки.

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібралось мало, що аж Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралось дуже мало студентів, багато менше, ніж збиралось колись передніше. Дашкович тепер постарівся й дуже змінився. Він тепер зовсім звернув на іншу стежку й почав забувать свої Сегединці, свій народ, свою літературу й чогось вчепився до чистої науки та до слов'ян, неначе в їх було все щастя України, все щастя українського народу.

Тимчасом, як Дашкович балакав з студентами, котрі вже слухали його розмову більше якось офіційно, щоб не скривдить професора, Радюк пішов до Ольги й почав розмовлять з нею за ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувалась загальними фразами, хвалила гарний стиль, поетичність писання, його правдивість і говорила все те, що може сказати кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, за що там написано. Радюк догадався, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки перегляділа. Ольга так нудилась од тієї розмови, що Радюк замовк і задумавсь. Тоді Катерина почала вмикуватись в їх розмову й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очі. Катерина побачила, що його очі заблищали, дивились на неї прихильно, і душа її взрушилась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очі так близько світилися коло її очей! А Радюк знов одхилився од неї й почав безперестану верзти Ользі ту нісенітницю, в котрій так багато тям тільки для того, хто її говорить або слухає. Радюк почув, що сила тієї животинної любові, котрої він так не поважав, тепер задля його стала вище од усякої ідеальної, духовної, високої любові. Він почував, що в той час для його молодого серця сила чорних очей і свіжих уст була дужча од самої вищої просвіченої любові, хоч би вона була любов'ю янголів неба!

Тим часом між Дашковичем й одним палким чорнявим сербом почалась дуже цікава спотичка. Дашкович якось ненароком зачепив національну честь сербів: не похвалив Сербії. Опришкуватий серб так і спалахнув, як порох, і почав сливе репетувать:

— Ми не нікчемні! Ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не оступимось од своєї національності нізащо в світі! — репетував молодий палкий серб і схопився з місця.

Його очі ніби горіли; руки складались в кулаки. Він кричав та приступав все ближче до стола. Дашкович устав і собі й не знав, що й почать, викликавши таку мару.

— За честь свою, за честь свого народу й національності ми ладні тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб з нас хтось кепкував і глузував! Ми ненавидимо наших ворогів турків за те, що вони гнітили нас і потоптали нас ногами! — аж верещав серб, і його здорові очища страшно блискали. Ввесь віковичний гніт, вся ненависність виявилась в тому дикому погляді його очей.

— Ой, я боюсь! Який він став страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— «Який він гарний!» — скажіть лучче; дивіться, яким огнем блищать його очі; яка палка його розмова! Яке завзяття, яка свіжа сила! Отакий не піддасться ворогам!

— сказав Радюк.

В залі всі замовкли, тільки дзвенів голос палкого, аж трохи дикого серба. Професор стояв ні в сих ні в тих.

Тим часом Степанида Сидорівна, побачивши, що крикливий студент так присікався до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поводитесь в моїм домі, то вибачайте на цім слові!

Степанида наступала на серба так суворо, з такими блискучими очима, що він втихомирився й почав оступатися назад. До неї на поміч прийшла і Марта Сидорівна.

Обидві сестри так присікались до молодого серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по залі, неначе од куль з рушниць та гармат.

Кованько торкнув ліктем Радюка й промовив: «От комедія! Ото є на що дивиться! Дивись, дивись, як той серб роз'явився! А Дашкович! Йй-богу, в його душа тепер аж труситься. Славна комедія! Є чим натішитися, йй-богу, часом за поганшу платять гроші».

— Кованьку! Перестань-бо дурить по-школярській! — сказав йому Радюк пошептом.

Радюк захопився одійти од Кованька, бо його брав острах, щоб він часом і справді не вступив якоїсь школярської штуки.

Тим часом гості почали прощатися й вийшли з покоїв. Радюк зостався й довго ще балакав з Ольгою.

— Чи принести вам ще якихсь книжок? Тепер вийшли дуже гарні книжки по природних науках.

Ользі дуже хотілось сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона не сказала, і сам язик промовив, щоб він якнайшвидше приходив і приніс ті книжки.

Радюк попрощався і вийшов на вулицю. Надворі все дихало ніби маєм. Вода в Дніпрі лисніла проти зоряного неба. Надворі було поночі. Але за Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то білоруси варили вечерю. І на плотах по Дніпрі скрізь блищали вогні й одбивалися в тихій воді. Радюк вийшов до Владимирового пам'ятника, сів на східцях сходов і задумавсь. По другий бік тих сходов манячила чиясь темна постать в поставі задумливого чоловіка й гармонізувала з тишею. Тиха торжественна картина великої річки, освіченої вогнем багаття й зоряним, одкинутим в воді небом, навела на його багато дум. Будуще життя з Ольгою так манило його щастям! Здавалось йому тією, ніби й мертвою, річкою, де ніби й замерла вода з зорями, але в тій річці було стільки живоття під тихим покривалом ночі! стільки живоття було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші й темряві стукотів пульс невичерпної сили природи!

Радюкові вперше прийшла думка об'явиться Ользі й заповістити її про свою любов. Він трохи страхавсь Кованька. Йому здавалось, що Кованько недурно топче стежку до Ольги.

Він і гадки й думки не мав, що Ольга не згодиться дати йому слово і що його мрії розлетяться марно, як туман од вітру.

Забравши деякі книжки з гарними малюнками, Радюк побіг до Дашковичів і

застав дома саму матір. Батька й Ольги не було вдома, вони пішли на Хрещатик, на прогуляння. Покинувши книжки, Радюк побіг на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив з ніг кілька панів і дам і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиєсь жовте лице. Між другими свіжими лицами те лице жовтіло, неначе стигла диня. Радюк впізнав Дашковича. Швидко він углядив і друге лице, молоде й свіже, як троянда: то була Ольга. Він привітався до їх, і всі трое пішли разом. Радюк постеріг, що випала найлучча година об'явиться Ользі. Старий філософ не заважав нітрішки.

Вже наближався вечір, і народ цілою валкою прямував до царського садка, де щовечора була гулянка. Осінь була тепла й суха, і всі неначе хапком хапались нагуляться перед холодами.

— Ходімо, тату, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там мені, старому, дибать! Що я буду там робить?

— Будемо гулять. Ходім-бо, таточку. Ви трошки провітритесь і поздоровшаєте. Ми недовго там гулятимемо. Я покину й фейєрверки задля вас.

Старий Дашкович мусив йти в Шато на прогуляння. Вже музики грали, а публіка ворушилась по долині, як комашня. Тераса ресторану була обсіпана людьми. Перебігши Шато, Ольга з Радюком пішла на гору на велику алею. Старий професор, слухняний, як дитина, мусив на старості літ лізти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігцем бігла під гору, так що батько слідкував тільки очима за її рожевою сукнею й ледве встигав йти підтюпцем. Вони вийшли на велику алею; Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сіли, а нам хочеться бігати! — сказала Ольга сміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай покій мені, старому, — сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов з Ольгою по алеї. Його душа була повна щастя, але непевність все-таки дуже тривожила його. Випадок був такий добрий, що луччого трудно було діждатися й сподіватись.

Вони перейшли алею, звернули набік і пішли доріжкою понад самими горами. Людей було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з доріжки й стали над самою горою, котра була перерізана вузькою та глибокою долиною. По горі росли високі осокори та верби, а через вузьку й глибоку долину було видко аж над самим Дніпром клапоть шосе, де манячили проїжджі й прохожі. Ольга не дивилась на Дніпро, на пишну задніпрянську картину, та все дивилась в той глибокий яр, де по шосі миготіли люде, маленькі, мов ляльки, де котились вози й стукотіння од коліс одбивалось луною в обидва боки того вузького яру.

Радюк мовчав, і Ольга мовчала, її щоки аж пашіли. Вона очевидячки чогось ждала. Радюк оглянувся навкруги; по доріжці пленталась якась міщанка. На шпильях подекуди сиділи люде по двоє, по троє. Недалечко од їх внизу на одному шпилі стояв якийсь високий пан, мов та статуя, і дивився на Дніпро. Постаті на шосі все ворушились, ніби в вертепі кукли. Радюк думав об'явиться прямо й просто кількома словами і не знайшов тих простих кількох слів. Він почував, що його душа дуже

стривожена, і ждав, поки вона трохи втихомириться. Він зирнув скося на Ольжине лице; воно було рум'яне, але спокійне; очі були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь надзвичайне диво.

«Вона жде, вона жде!» — подумав він, і те слово сотню раз мигнуло в його думці. Він взявся рукою за груди й почув, що в грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка в клітці. Він задумав почать яку-небудь розмову, доки стихить в його душі.

— Здається, й осінь надворі, а зроду ніхто не дізнавсь би, що тепер осінь. Глянеш на небо, на Дніпро і подумаєш, що починається літо, — тихо промовив Радюк.

Ольга зиркнула на його своїми чудовими очима. І яка була краса в тих соромливих очах! В тих очах були ніби сльози, ніби мокра роса пригасила вогонь. Вона, певно, не того ждала од його й спустила очі.

Внизу Дніпро був заставлений байдаками й барками. При березі коло Подола стояли рядками здорові дуби й берлики, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів і берлинок з кавунами простувало по Дніпрі до пристані, а на пристані, на соломі були накладені цілі гори кавунів і яблук. Надворі було тихо; за Дніпром синів бір, котрий здавався ще синішим під промінням заходячого сонця. На тому темному фоні серед бору палало ніби полум'я: то сонце вдарило в усі шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга.

— Ні! То сонце грає на вікнах сільської церкви, — сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другому кінці бору три бані церкви, освічені сонцем, неначе три зорі висіли над чорним лісом, а там десь далеко сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини й зробило з тих тахлів щире золото, неначе хто повісив золоті щити серед темного бору. На річці внизу коливались тихо байдаки, а вище, коло Подола, стояв ніби ліс щогл. Якийсь спокій був розлитий на світі. Природа ніби вже думала заснуть перед близькими холодами. І Ольга й Радюк задивились на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осені, хазяйської й хазяйновитої осені, наводить на мене думку про щастя тихої сім'ї. І те щастя мені здається таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овощна осінь, — промовив Радюк. Ольга подивилась на його очима й неначе чогось ждала.

— Ви любите осінь? — промовила вона. — А я найбільше люблю весну. Скільки раз я марила про ті острови Океанії, де вічно цвіте й не вмирає весна! Якби мене хто чудом переніс на ті острови! Таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада.

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і квіток, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, хоч пишніша од весни природи.

Ольга зітхнула, а Радюк задумавсь.

— От і моя весна, весна мого життя швидко мине, — знов почав говорити Радюк. — Я вже став міцно на дорозі життя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського життя. Я відчуваю, що мені час жити щастям ширшим і вищим од щастя молоді пори

весни; я почуваю, що мені вже час жити життям сім'яка.

Радюків голос все тихішав і затрусивсь. Ольга слухала його, трошечки підвівши голову й очі.

— Ольго Василівно! Ви знаєте, що я людина нового покоління і не вмію говорити компліментів, завірчуючи просту думку в непрості слова. Я вам скажу просто й щиро: я вас люблю; я полюбив вас од того часу, як побачив вас. Мені здається, що я ні з ким не прожив би так щасливо в парі, як з вами. Скажіть мені щиро всю правду: чи любите ви мене? Чи підете ви за мене заміж? Я прошу вашої руки, і коли ви дасте згоду, то я буду мати щастя просити руки вашої і в ваших батька й матері.

Радюк підвів очі. Ольга стояла перед ним червона і гарна, як квітка. Вона вперше почула од хлопця такі слова; й вислухала ті слова не так спокійно й твердо, як вона собі уявляла. Ольга дивилась на його й мовчала.

— Дайте мені, Ольго Василівно, відповідь та просто й щиро, як я вас просто й щиро спитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжнє життя.

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може, я вам не сподобавсь? — сказав Радюк, і в його ледве стало сили промовити ті слова. Він ждав, що Ольга не те скаже; він сподівався од неї згоди, а вона тим словом неначе громом вдарила його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам вже казала. Я вас ще тоді полюбила. Потім я почала вас забувати. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомліла, як угляділа вас несподівано. Я знов полюбила вас.

— А тепер знов забудете мене... — ледве спромігся вимовити Радюк. — А я вас люблю й ніколи не забуду, — знов сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте мені часу подумати! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! Мені так добре жилося на світі, що я не мала й гадки про життя окроми од батька й матері. Ми обоє молоді. Час наш не втече, як вода в Дніпрі. Дайте мені подумати, погодити, — сказала Ольга і вхопила його за руку, дуже здавила й потягла її до свого серця.

Її лице, гарне, як перша маківка на горі, потяглося слідком за рукою до його. Він подумав, як близько од його було щастя і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явилась якась немолода панія. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилась трохи од його. Вони обоє чули, як панія наближалась, шелестіла одежею, як ступала ногами, чули кожний її ступінь. Ольга знов втупила очі в зелений глибокий яр, де дзюркотіла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під місток на шосе і в Дніпро. Вона ніби хотіла розпитати і вислухати пораду в тієї тихої води, котра одним одна подавала голос серед тиші природи. Вона знов дивилась, як по шосі внизу ніби пересовувались люди, мов ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк все дививсь на чорний бір, де то спалахало полум'я сонця на вікнах далекої церкви, то пригасало. Вже й та панія пішла собі давно, й шелестіння її ходи давно затихло, а вони обоє все дивились та дивились, неначе хотіли випитати в природи

собі пораду. Радюк бачив, як згасало полум'я на вікнах, як воно жевріло на хресті, потім зачепилось на кінчику хреста й тліло, наче жарина, ніби якась огняне око того чорного бору. Він все дивився на його, доки воно погасло, і думав, чи не хоче Ольга йти заміж за Кованька? Чи не має вона кого іншого на приміті? І що станеться з ним, як вона одкинеться од його? І яка притичина могла б бути, коли вона любить його щиро, але про заміж і не думає.

Довго ще вони обоє стояли мовчки й думали. Ольга дивилась і нічого не бачила. На кілька год молодша за Радюка, вона була серцем на кілька год старша за його. Вона вже вміла одрізнати в своєму серці любов, а в своїй думці — заміжнє життя, і не могла вже йти тудою, куди повело б її серце. Вона сказала неправду, що не думала про заміжнє життя: вона давно думала і вже думала зовсім інакше. Не такого чоловіка для себе, який був молодий Радюк, вона часто уявляла собі в своїй дівочій кімнатці і навіть ще в інституті. Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний, і молодий, і моторний, але не блискучий своїми чинами, своєю вартістю в громадянському житті.

На темний бір спала ще чорніша тінь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились музичні мелодії; з-за дерева свиснула ракета, луснула й розсипалась м'ячиками всіх кольорів веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка й Ольгу пройшло багацько людей, цілий веселий гурт. Кільки осіб пролетіло верхом на конях. Все те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись на людей і помаленьку, мовчки, разом пішли назад.

— Мабуть, батько турбується, дожидаючи нас, — тихо промовила Ольга.

— Мабуть, — одказав Радюк.

І мовчки вони йшли, мов тіні. Дашкович сидів на тій самій лавці, де вони його покинули. Вони прийшли й сіли поруч з ним, а він і не подивився на їх та все щось думав. Коло його так багато людей і сідало, і вставало, що він мав їх за якихсь сторонніх людей.

— Чи не час нам, тату, додому? — спитала Ольга в батька.

— О! Чи ви вже тут? А я вас жду та жду.

— Ми вже давненько тут! Час нам додому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всі вони встали й пішли через Шато.

Публіки в Шато було повнісінько. Здається, весь Київ хапався вдихнуть в себе останній раз тепле повітря вмираючого літа. На згір'ї були наготовлені фейерверки. Але Ольга й Радюк і не думали зоставатися. Вони перейшли через Шато й попростували до брами. Ні Ольга, ні Радюк, ні Дашкович не чули навіть тієї музики, що гриміла на весь садок, не бачили тих огнів, що горіли на пригорках. За брамою Ольга почала прощатися з Радюком.

— Одвідуйте ж нас якнайчастіше! Не забувайте нас! Приносьте мені книжок, коли ласка ваша, — просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки з своєї.

— Буду приходити, коли ви дозволите, — промовив Радюк і пішов на Хрещатик длявою, тихою ходою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цілу дорогу коли б слово промовила до батька. Вона все думала за Радюка.

— Де це ви діялись? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами стріла їх Степанида Сидорівна.

— Ми були в царському садку, — промовила дочка.

— То це й ти волочився в Шато! — сміялась жінка з Дашковича.

— Та то нас зтяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно й приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — спитала Степанида Сидорівна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів, сидів, все передумав, та й то обридло, сидючи, — сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степанида. Ольга вся почервоніла й зашамоталась. Вона нічого не сказала матері.

— Радюк давно до нас ходить; він, певно, хоче свататись. Як тобі здається, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як мені здається. Я Радюка так мало знаю. Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить і де він служить.

— Коли ти не знаєш, то я все дочиста знаю! Він має батька й матір, має дві менші сестри. Вони люде не з великих панів, але доволі заможні, мають село Журбані...

— Чи багацько ж тих Журбанів? — перебила її Ольга.

— То таке село.

— А я думала, що то кілька сіл... а воно тільки одно! Чи багато ж він має доходу?

— Не багацько й не мало, а так саме добре для молодого урядовця на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозі, — казала мати.

— Авжеж, він стоїть на добрій дорозі! — обіззався батько. — Розумнішої за його й пильнішої людини трудно й знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришем на університетській кафедрі.

— То університетська кафедра, цебто, найвища для його кар'єра? — спитала Ольга, придивляючись до батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого же вам більше треба? Людина розумна, не без пуття, любить науку, не гуляє, все читає, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ. Він націонал, не говорун, не пройдисвіт якийсь...

Ольга витріщила очі на батька, її інститутські погляди були такі не схожі з батьківськими, що вона аж здивувалась. Всі ті, по-батьківському, високі, прикмети були для неї доброго слова не варті. Вона дивилась на жовте, заниділе батькове лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосся і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде й її чоловік, що він на цілий вік закопається в кабінеті в книжки, як у домовину, й забуватиме на цілі дні за неї, молоду. Як батька, вона такого чоловіка шанувала й читала, але як свого такого чоловіка — вона заздалегідь вже боялась.

— Чи можна ж його засобом держать по-людській жінку? — спитала в матері Ольга.

— А чому ж не можна? Само по собі, не можна розкошувать, а по-людській можна жить, і жити добре. Але він не сидітиме ж на одному місці!

Ольга пригадала собі урядницьких жінок, їх скупеньку одіж, їх небагату

обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії й за картами ввечері. Все те зовсім не припало їй до смаку.

А мати все хвалила Радюка, все говорила про його Журбані, не згадуючи про те, що на ті Журбані мали право ще дві Радюківни. Їй хотілось мерщій видать дочку заміж, поки не підросли менші дочки.

— Люде живуть і бідніше, і живуть же якось! — закінчила мати тими словами свою розмову.

— Люде живуть якось, а мені не хотілось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходити по залі, згорнувши руки.

«Тільки й подобається мені в Радюкові, що його гарна врода; чудові очі та брови, свіже лице та його літа молоді, — думала Ольга. — Яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохалась з ним!»

І вона уявляла себе з Радюком, ніби пару голубів, ніби пару тихих горличок, для котрих весь світ тільки в їх милуванні та цілуванні. Вона почала думати про себе, як про таку горличку, і сама з себе засміялась. Вона закинула голову на плечі й швидше почала ходити по залі. Чорні розпущені коси впали на плечі й укрили їх зовсім. Ольга бачила себе всю в дзеркалі, що висіло якраз проти неї, і подумала: «Ні! Я не голубка, не горличка. Мені не до вподоби життя тихої горлички! Таке життя не вдоволить мене; такого щастя буде мені мало».

І вона пригадала собі, як стояла недавно з Радюком над горою, пригадала його вид. Вона ніби бачила його всього в чорному, навіть в чорних рукавичках. Він здався їй таким не блискучим, таким темним, таким вченим, простим в словах! Його становище в суспільстві здавалось для неї таким нікчемним, незначним, що вона засоромилась і почервоніла, поставивши себе рядом з ним як його жінку! Вона ще вище підняла голову й дивилась на стелю.

Чорні коси одхилились од плечей і гоїдались на повітрі, як густе руно.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидючи на софі й дивлячись на неї.

— То се то те думаю, а більше нічого, — одказала Ольга.

— Ти щось бачила в садку? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати? Еге, так?

— І не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знов задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачити в своїх мріях, її інститутські мрії про послів і графів давно трохи простигли в звичайному житті, але все-таки вона хотіла бути жінкою чоловіка поважного і своїми достатками, і чинами. Вона собі уявляла мужа великим, здоровим, з блискучими еполетами, в орденах, ще й до того багатого. Таких людей вона не раз бачила і в інституті, і в житті. Вона пам'ятала ще, як бачила у Турман якогось генерала з Петербурґа, повновидного, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах сяли еполети. Вона пам'ятала і його веселу розмову, аристократичне горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здався маленький, низенький, вбогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала їй той контраст, що вона аж почервоніла, уявивши себе жінкою Радюка.

— Скажи-бо, Ольго, що ти думаєш? — чіплялась до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блідло, то червоніло, то нахилилось, то підіймалось угору.

— Оце причепились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидше почала никать од кутка до кутка, кидаючи очима на а дзеркало, де було видно її всю.

«Не буду я жінкою Радюка!» — ніби голосно й ясно підказала їй неначе над самим вухом думка.

Їй чогось стало жаль Радюка... Вона любила його. Вона одразу пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любові в тих ясных очах!

«Навіщо я його стріла, навіщо я його полюбила? Нащо він сповнив моє серце коханням? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молодої любові. Коли б не та капосна панія, що десь узялася на доріжці!»

Ольга вхопилась рукою за серце й почувала любов свіжу, як незірвана квітка, пахучу, як троянда, солодку, як пахощі білої лелії, і ледве вдержала сльози. Вона почула, що в її душі йде боротьба, що в неї не стає сили, що їй треба чиеїсь поради, і поради доброї, прихильної душі. І мати тут сиділа недалечко, але Ольга не сказала й слова матері й ніби впала на канапу коло дзеркала.

— Ольго! Та скажи-бо, що з тобою діється? І, господи, яка ти потайна! Може, ти слаба, може, ти застудилась, — чіплялась до неї мати.

— Дайте, мамо, мені спокій! Я здоровінька, як бачите! — сказала Ольга й почувала, що сльози от-от поллються з очей. Та вона здержала їх і не пустила й сльозинки!

— Ти така червона. Що з тобою? Та кажи-бо! Господи милосердний, що ти за людина!

І мати приклала долоню до лоба, потім побігла швиденько, принесла зібгану хустину, обмочену в одеколон, і хотіла вже обв'язати її голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лічити зовсім здорових людей? Я зовсім здорова, — сказала Ольга вже сердито і при тих словах встала й почала знов ходити по залі.

«Зовсім, бачу, вона така, яка була колись і я!» — подумала мати й вийшла з зали.

Ользі стало легше. Вона одчинила вікно й сперлась на лікті, поклавши лице на долоні.

Надворі було темно, аж чорно. Тільки все небо було засіяне зорями, густо-прегусто. На вулиці було тихо й мертво. Вечірня вогкість прохолодила її гаряче лице, але не зігнала важкої думи за свій давній ідеал наступаючого життя. Вона почувала, що не може піти слідком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

«Підожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвіту й довго цвістиму. А тим часом подумаю, поміркую!» — І Ольга пішла до дзеркала й глянула на себе. Вона побачила, що її краса саме розвилась, як пишна квітка; подивилась вона на своє гарненьке лице, червоне од дум і тривоги, глянула на свої очі, в котрих блищало стільки вогню; і вона заспокоїлась та й вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. «Які тепер думи мучать його? — подумала вона. — Мабуть, я зробила для його цю ніч дуже смутною. Мабуть, ця ніч буде для його ще темніша, ніж для мене».

Ользі стало жаль Радюка. В її серці знайшовся добрий, теплий закуточок для милого.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темніша од самого пекла й смутніша од самого горя. Як прийшов він додому, як сів, як ухопив голову в руки, то так і просидів всю ніченьку до самого світу. Він тільки не дійшов до одчаю через те, що знав, як Ольга його любить, він пам'ятав, як вона взяла його за руку і з яким коханням подивилась йому в очі! Всю її такою, в такій поставі, він бачив ніби перед собою до самого світу! Він ще не втратив надії.